

A településszintű értékvédelem

Győr, Pápa, Sopron történeti belvárosának építészeti értékeit Winkler Gábor építész, tanár és lokálpatrióta szenvedélyes elkötelezettségéből fakadó tudós munkássága nélkül biztosan kevésbé ismernénk. Alkotó építészként településtervező, professzorként oktató tanár és nem utolsósorban kutató volt, aki a helyi értéket nemzetközi összehasonlításban, nemzetközi kitekintésben tudta értékelni és elemezni. Kutatóként tudományos fórumokon mutatta be kutatásainak eredményét, ami sajnos a legritkább esetben hat a tudósok zárt körén kívül. A műemlékvédelem területén ez különösen nehéz kérdés, mert csak a használókkal, a helyi közösséggel együtt lehet az értékeket megvédeni. Winkler Gábor tudósként úgy tudott írni, beszélni, települést védeni, hogy mindenkivel érthetően és meggyőzően – a helyieknek tanítóként – tudta megismertetni tudományát.¹ Győr, Pápa, Sopron értékei számos publikációja révén is közkinccsé válhattak, de felismerte azokat az értékeket is, amelyek korán váltak veszélyeztetetté, és csak igen megkésve kerültek a műemlékvédelem figyelmébe. Éppen ebből adódtak konfliktusai környezetével, amikor tudós szemmel hamarabb ismerte fel az értéket környezeténél. A várost, a települést féltette, hogy valami történeti értéke, településszerkezete az öncélú, tudattalan fejlesztés áldozatává válik – ami révén a település elveszti egyik jellemző korszakát. Számos helyen ezért válhatott a helyi lakosság partnerévé, így idővel sokszor a nem könnyű befektetők mégis csak módosították elképzeléseiket, hogy végül éppen ők hívják fel az értékvédelem jelentőségére büszkén a figyelmet.²

A településszintű értékvédelem szemlélete alapján az egy koncepció szerint telepített építettközösségek ugyanolyan jellegzetes értéket képviselnek, mint a fokozatosan alakuló, fejlődő történeti települések összefüggései. A történeti települések értékvédelmének területén Winkler Gábornak nem csak elméleti, hanem gyakorlati munkássága is meghatározó. Minden korszakot, ami nyomot hagyott a település építészeti kultúrájában, ami az összefüggések bemutatását lehetővé tette, értékek tartott, és ezek védelméért is kiállt.

Az értékek védelméért, a településfejlesztés szintjén is megjeleníteni kívánt értékvédelmi szemlélet elfogadtatásáért minden szinten képes volt partnereket találni. Nemzetközi együttműködésének és kapcsolatainak sokat köszönhet a magyar táj, a magyar műemlékvédelem. Nemzetközileg is elismert szaktekinetlyként kérték ki véleményét, ahogy

¹ A Falu és Városvédő Szövetség alelnökéként az ország számos településén, különböző helytörténeti konferenciákon segített és ösztönözte a helyi értékvédelmet és a benne rejlő lehetőségeket.

² A Frigyes-laktanya Győr városépítészeti egységének egyedi egysége. Több éves vita és meggyőző érvelés hatására ez a meghatározó építészeti egység elkerült az elbontás, vö. Győr új ékköveként megújult a Frigyes laktanya. Építészfórum, 2010. szeptember 22.

ő is be tudott vonni külföldi szakembereket helyi feladatok megítélésébe. Egy példa: A Fertő melletti Parndorfba tervezett értelmetlen felhőkarcoló szálloda a világörökségi terület látványát veszélyeztette. A nemzetközi bizottság Winkler Gábor szakvéleményének és érvelésének is köszönhető, hogy az osztrák befektető csaknem felére csökkentette a tervezett toronyház magasságát.³

Győrnek ma egyedülálló építészeti értéke a Frigyes-laktanya. Ezt nem mindig látták így, kiváló területnek tűnt az üres telek plazaépítés számára. Talán az észérvek akkor kaptak először nagyobb figyelmet, amikor a strasbourg-i egyetem építész kara hallgatóinak egyik végzős tanköre egy teljes szemesztert Győrben töltött, ahol a Frigyes-laktanya és környezetének a fejlesztése volt a féléves feladatuk tárgya. Nyilván nem volt véletlen a helyszínválasztás. Hetente felváltva jártunk Winkler Gáborral szombaton konzultálni a francia hallgatókkal, akik itthon teljesen új szemlélettel, elkötelezettséget képviselő elemző módszerrel tanulmányozták és vizsgálták a helyszínt. A teljes település összefüggésének elemzéséből, a városszerkezet, a funkcionális követelmények, adottságok, városfejlesztési tendenciáknak, a lakosság összetételének változásai, a vasút jövőjének és más szempontoknak az elemzése alapján kutatták az – akkor még bontásra jelölt – Frigyes-laktanya lehetséges városi szerepét, jövőképét. A francia diákok munkájuk eredményét kiállításon mutatták be a helyi közönségnek és a helyi politikusoknak azzal a céllal, hogy a messziről jött, világlátott építészek szemével mutassák be a hely értékeit és a helyi építészeti lehetőségeket.⁴

A munkás-lakótelep mint építészeti érték

Winkler Gábor munkásságának fontos része a munkástelepek építészetének felkutatása és feldolgozása. Ezek a kertváros-építészet egyik előzményének, forrásának is tekinthetők. Winkler Győr Gyárvárosának építészetén keresztül került kapcsolatba a munkástelepek építészetével. 1980-ban foglalkozott Győr-Gyárváros helyi értékeinek kutatásával, megszervezte a gyárvárosi együttes védelmét akkor, amikor még igazán sehol sem foglalkoztak megfelelően a telepített együttesek védelmével.⁵

Győr keleti városrésze, az iparzóna korábban nem váltotta ki az építészek, az építészettörténészek figyelmét. A településfejlesztés, a településszerkezet értékeinek a védelme azonban ráirányította a figyelmet azokra a kolóniákra, egységes koncepció alapján tervezett városi-városias együttesekre, amelyek a település meghatározó részévé váltak,

³ A mintegy 70 m-es toronyház a világörökségi területként jegyzett Fertő tó és környékének kultúrtáji látványát is bántó módon meghatározta volna. Végül az épület magasságát 40 m-re csökkentették, így az amúgy értelmetlen telepítésű épület látványa lényegesen kisebb körzetben jelent meg a tájban.

⁴ A Strasbourgi Építésztechnológiai Kar végzős hallgatóinak egy teljes tanköre Jacques Rizzotti professzor vezetésével 2001/2002-ben három hónapos tervezési szakmai gyakorlat keretén belül dolgozta ki a Frigyes-laktanya megújulási lehetőségét és a kapcsolódó településvizsgálatot és fejlesztési lehetőségeket. (Strasbourg-Győr-Budapest Műszaki Egyetemeinek együttműködési programja keretében)

⁵ Winkler Gábor az Egri Nyári Egyetemek rendszeres előadója volt. 1996-ban a 26. alkalommal megrendezett rendezvényen a győri vasúti lakótelep védelméről tartott előadást a nemzetközi hallgatóságnak.

ugyanakkor mint zárvány jelentek meg a városi szövetben. A munkásnegyedek, munkásvárosok fölött kicsit átnéztünk, nem ismertük fel történeti kulturális jelentőségüket. Kétségtelen településértéket képviselve Winkler Gábor e településrészek védelmére is különös figyelemmel fordult és tudós alapossággal dolgozta fel ezeket az együtteseket. Munkásságának köszönhető, hogy a kertváros-építészeti újrafelfedezésével, megismertetésével a győri gyárvárosi lakótelep építészete is megjelenhetett a tipologizációs tendenciák alaprendjének felidézésekor.⁶

Winkler Gábor az Alpok-Adria Munkaközösség meghatározó tagjaként aktív szerepet vállalt az öt ország, Ausztria, Magyarország, Szlovénia, Olaszország és Horvátország közös kutatóprogramjában. A munkacsoport harminc éve foglalkozott a közös építészeti örökség kutatásával, korábban három jelentést adtak ki. 2011-ben jelent meg talán legnagyobb vállalkozásuk, a „Munkásnegyedek és munkásvárosok 1750 és 1951 között”.

Építészettörténetünkben, városépítészettörténetünkben, településtervezésünkben a legelhanyagoltabb terület a tervezett települések építészettörténeti kutatása. Talán ennek lehet az oka, hogy ahogy a település, településrész elválaszthatatlan közösségetől, lakóitól és kultúrája által meghatározott társadalmi környezetétől, úgy szélesedik ki a kutatási terület. Ez különösen vonatkozik arra, amikor szervezett, egy ütemben tervezett, telepített településekről beszélünk, ahol kötött a funkció, a település értékörző eredeti társadalmának köre. A kutatók felvállaltak egy nagyon fontos és érdekes építészettörténeti feladatot, mégpedig a munkásnegyedek és a munkáslakótelepek kutatását, és nem utolsósorban építészettörténetünk főbb vonalaihoz való illesztését.

A szakosodás miatt a korábban összefüggő szakterületek különváltak, s ezért meghatározó kérdések estek ki a kutatók látóköréből. A megtelepedés, a benépesedés körülményei különös sajátosságot mutatnak. Az ellátás megszervezésének is megvan a maga története. A társadalmi fejlődés és az igények változása is kutatásra érdemes ismeretlen mozgatórugó, ami jelentősen hatott e települések, településrészek átalakulásakor. Ugyanakkor az iparosodás, a lakáskörülmények megváltozásával a társadalmi-gazdasági mozgások alaptörvényei húzódnak a háttérben. Az építészettörténet, a településfejlődés ennek következménye. Az együttműködő kutatók mind az Alpok-Adria régióinak elismert szakemberei. Az egész munkacsoport szerencséjére Magyarországot Winkler Gábor képviselte. Így lett tapasztalata, építész, településtervező, kutató szemlélete révén vezéregyénisége a csoportnak, majd programalkotója és munkamódszerének meghatározója. A csoport célja az volt, hogy a kapcsolódó, egymással kulturális közösséget is vállaló területeken közös kutatás keretében hívják fel a figyelmet ezekre az értékekre és kapcsolódó speciális, település szinten is megoldandó műemlékvédelmi kérdésekre. A kutatáshoz nem lehetett előképeket használni, ahonnan a módszertant át lehetett volna ültetni. Egy teljesen feltáratlan terület világát mutatták meg a kötetükben, ami felvállalta az első lépést egy feldolgozatlan, hatalmas szakterületen.

⁶ Nagy Gergely – Szelényi Károly: Kertváros-építészeti – az angol példa Magyarországon. Veszprém–Budapest, 2008.; Gergely Nagy – Károly Szelényi: Garden Cities – The British example. English edition revised by Angela Eserin and Tony Skottowe. The Welwyn Garden City Heritage Trust – Magyar Képek 2013)

A történeti ismertető a munkástelepek kialakulásának, sajátos építészeti világának, programjainak fejlődéstörténetét ismertette. Nyilvánvaló szándék volt, hogy az egyetemes vonulatokhoz illesztett helyi jelentőségű vagy távolabbi kisugárzású helyszínek építészettörténeti kötődései láthatóvá váljanak. Alaposabban feltárva előzményeiket és adottságaikat láthatóvá válik, hogy minden együttes a kornak megfelelő jellemző vonásokat hordoz, sőt emellett megjelennek azok a helyi építészetből következő sajátosságok is, amelyek helyi karaktert adnak ezeknek a helyszíneknek.

A védelem kérdése is ehhez kapcsolódik. Tisztázni kell, hogy a helyi érték és az egyetemes érték összefonódása hogyan tud összefüggéseinek megőrzésével integrálódni az előzményeket felszámoló, azt túllépő társadalmi-gazdasági környezetben. Ennek nincs kidolgozott metodikája, a város- és településfejlesztés szemlélete előretételeként nem az örökséget jelentő hagyományokba ágyazódva határozza meg a jövőképet, hanem a tervezett jövőképhez kényszerítik a meglévő világ – így az örökség – egyes elemeit. Ezért volt előremutató a munkacsoport kutatása, mert összefüggésében vizsgálta a helyszínek jelentőségét. A munka eredményének bemutatására egy reprezentatív megjelenésű, hatnyelvű közös kötet jelent meg.⁷ Az építészettörténeti jelentőség bemutatásán túl a kötet arra is hivatott, hogy a korábbi gyakorlattól eltérően felhívja a figyelmet a munkástelepek védelmére és megőrzésük szükségességére. A munka talán legfontosabb fejezete az intézkedések és stratégiák feladatok meghatározása.

Ezeket az együtteseket egyértelműen települési értéknek, műemlékeknek kell tekinteni, a várostervezésnek komolyan kell számolnia ezekkel a helyszínekkel, megőrzésüket szerteágazó szakterületek összehangolt kutatására alapozottan meg kell oldani. Helyi rendeletekkel, a helyi közösségekkel összefogva lehet megteremteni a védelem alapját. Felhívták a figyelmet a karbantartás jelentőségére. Foglalkoztak a lakások megújulásának lehetőségével, az eredeti telekosztás megőrzésének a fontosságára is felhívva a figyelmet.

Magyarországot Baranya és Győr Moson Sopron megye képviselte a kezdetekben, de végül csak a déli magyar megye maradt a munkacsoportban. Az együttműködést vállaló nyugati megye megvonta támogatását, de Winkler Gábor maradt, és idővel a program vezéregyéniségévé vált. A szerkesztés, a tematika, az átfogó elemzések, még ha név nélkül is készültek, neki köszönhetőek. Ennek a tudományos megalapozottsága, a felvezetés tiszta logikája adja meg a súlyát és az értelmét a kötetnek. Korábban ilyen átfogó program keretén belül nem foglalkoztak ezzel a figyelmen kívül lévő település értékkel. Igazán kidolgozott metodika, kutatási módszer sem segíthette a partnereket, ráadásul az együttműködő országok emlékeinek sokszínűsége is nehezítette a közös kutatást.

Kétségtelen, hogy a munkás-lakótelepeknek is megvan a maguk fejlődéstörténete. Pillanatnyi alkotásaik, megjelenésük – építészeti világukkal együtt egy kultúrtörténeti

---

⁷ Johann Schwertner, Georg Kanhäuser, Paolo Tomasella, Željko Trstenjak, Paulus Wall, Gábor Winkler, Domen Zupančič: Arbeiterviertel und Arbeiterstaedte zwischen 1750 und 1950 in: (Alpen-Adria) 4-1750-1950 (Maria Saal, Austria, 2011.)

kor jellemző lenyomatai.⁸ Az Alpok-Adria együttműködésben szervezett kutatómunka során a munkás-lakótelepek kérdésének fontosságát bemutató könyv meggyőzően igazolja a Velencei Karta meghatározását, tudniillik hogy nem pusztán az a műemlék, amit azzá nyilvánítottak. A „Műemlékek és műemléki együttesek konzerválásának és restaurálásának nemzetközi kartája” készítői 1964-ben úgy fogalmaztak, hogy „... a műemlék fogalmán olyan önálló építészeti alkotásokat és városi vagy falusi együtteseket értünk, amelyek valamely sajátos kultúrának, jelentős fejlődésnek vagy történelmi eseménynek tanúi. A műemlék fogalma nemcsak a nagy alkotásokra terjed ki, hanem azokra a szerény művekre is, amelyek az idők folyamán kulturális jelentőségre tettek szert.”⁹

Már az első vizsgálódások megmutatták, hogy a Velencei Karta meghatározásai az Alpok-Adria térség történeti munkástelepeire is ráillenek: e témával tehát semmiképpen sem felesleges elmélyültebben foglalkozni. E szerény, de elkötelezett kiindulás vezette el a munkacsoportot ehhez a kötethez, ami teljesen új kutatási terület előtt tárja fel a lehetőségeket. Folytatása szükséges, mert bárki áttekinti a felvállalt régiókon túl ezt a munkát, rádöbben, hogy környezetében is hasonló együttesek találhatóak, amelyekre eddig nem fordítottunk figyelmet. A legtöbb helyszínen súlyos átalakulások sodorják veszélybe a munkástelepeket.¹⁰ Túlzás nélkül állítható, hogy Győről, de Győr nélkül a Winkler Gáborral induló munka most már a további munkásnegyedek és munkástelepülések kutatásának is megvetette és megvetette az alapját.¹¹

Munkás-lakótelepek új alapokon: a kertvárosok

A világ építészettörténetének különösen fontos fejezete a kertváros-építészet. Kötött korszakhoz tartozik, építészeti kultúrája, világa máig hat. Az OTÉK (Országos településrendezési és építési követelmények) által fogalomként kezelt kertvárosias beépítési övezeti kategória is ezt sugallja. A rendelet¹² nagyvárosias, kisvárosias, kertvárosias és falusias lakóterületet különböztet meg. A rendeletben megfogalmazott definíció szerint „A kertvárosias lakóterület laza beépítésű, összefüggő nagy kertes, több önálló rendeltetési egységet magába foglaló, 7,5 m-es épületmagasságot meg nem haladó lakóépületek elhelyezésére szolgál.” Ennek következtében ahol kert és a kertben egy (jellemzően) kisebb lakóépület található, azt hajlamosak vagyunk mind kertvárosként emlegetni. Az ingatlanforgalmazás szóhasználatát pedig nem is érdemes idézni. Érdemes tehát újra megismerni az elfelejtett eredeti fogalmat, amiben jelentős segítségünkre lehet, ha áttekintjük a kertváros-építészeti történetét.

⁸ Winkler Gábor: Gyárvárosi plébániatemplom és lakónegyed (Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 603) Budapest, 1999.

⁹ Fejérdy Tamás (szerk.): Karták Könyve (ICOMOS MNB) Budapest, 2011. 16.

¹⁰ Az Alpok-Adria hivatalos program negyedik beszámolóját (a munkásnegyedekről) 2012. március 26-án Maria Saalban mutatták be.

¹¹ A kiadványra a magyar Műemlékvédelem 2012/4.p:229–231 és a szlovén AR (Architektura, raziskava Architecture, Research) 2012/1.p:42–43. szakmai folyóiratok is recenzióval hívták fel a figyelmet.

¹² Országos településrendezési és építési követelmények 253/1997. (XII. 20.) Korm. rendelet

Történeti áttekintés

A fogalom bevezetése Ebenezer Howardhoz (1850–1928) köthető. To-morrow című munkájában¹³ foglalta össze városépítéssel kapcsolatos új gondolatait. Olyan új városmodellt alakított ki – a „független várost” – ahol sikerült ötvözni a mezőgazdasági települések egészséges lakókörnyezetét az ipari települések nyújtotta könnyebb megélhetéssel. Elképzelése szerint a jövő településformája a kertvárosok rendezett szövevénye. Utakkal és vasutakkal összekötött öt-hat 32.000 fős kisebb kertvárosok veszik körül a nagyobb központot, az 50–60 ezer fős hasonló elvek szerint felépített központi kertvárost. Minden kertváros 2460 hektár területet kíván, amelyből 410 hektárt foglal el a tényleges 30.000 lakosú kertváros. A további kétezzer fő a város ellátását szolgáló távolabbi mezőgazdasági területen dolgozik. A kor villaépítészetéből származó lakásokhoz mezőgazdasági művelésre is alkalmas kertek tartoznak. A városi utak messze a szabad természetbe futnak ki. A központban iskolák, kórházak, templomok, klubépületek sportpályák, parkok és más létesítmények teszik tartalmasabbá mindenki magán- és családi életét. Humanizált, kulturált környezetben minden a lakosság közösséggé szerveződését szolgálja. Maga a kertváros szó a jobb, egészségesebb, teljes lakókörnyezet fogalmával azonosult.

Howard a korábban megvalósult telepített városi példák tapasztalata alapján dolgozta ki elméletét. A 18–19. században a fellendülő ipar nagyszámú munkaerőt kívánt. Amíg a mezőgazdaság nyújtotta a megélhetési lehetőséget, az emberek együtt rezdültek a természettel, családokban éltek, faluközösséget alkothattak. A gyár és a bányatelepek körül felépített munkástelepeket a nyomor mellett az egészségtelen életkörülmények, a zsúfoltság, a teljes ellátatlanság, a szociális érzéketlenség jellemezte. A 19. század közepétől egyes tehetséges, sikeresen vállalkozó filantróp gyárosok már tudatosan is törekedtek arra, hogy a munkásoknak minél egészségesebb, jobb lakókörülményeket nyújtsanak. Új szemléletű lakó-együtteseket építettek, ahol egyre fontosabbnak tartották a nevelést, az oktatást, a közösségformálást, a teljes életet. Különös figyelmet fordítottak a család minden tagjára az iskoláztatástól az önképző-, és sportkörön át az egyházi életig. Az új szellemű lakóhely megbecsülése, a szociális juttatások értékelése kulturáltabb, szakképzettebb munkásokat kötött a gyárhoz. Ezek a gyárosok az Owen-féle szocialisztikus és a Buckingham-féle gazdaságelvű teóriákat is végiggondolva újszerű építészeti együtteseket, városokat, városfenntartási rendet, sőt életformát teremtettek.

Edward Akroyd textilgyáros a 19. század közepén Copley-ban már álló gyára mellé épített új lakó-együttest, ami követi még a munkáslakások sorház-együtteseinek akkori rendjét (back to back). Az épületek természeti környezetben épültek neogótikus formajegyekkel. A teljes együttes a maga korában egyedülálló lakókörnyezetet biztosított. Később a halifaxi újabb gyára mellé már főtér köré szervezett hierarchikus településrend szerint építette az Akroydon elnevezésű minta-lakótelepet.¹⁴

¹³ Howard, Ebenezer: To-morrow: Peaceful Path to Real Reform, London, 1898, második kiadás Garden Cities of To-morrow címmel jelent meg 1902-ben.

¹⁴ Akroydon – its Past and Present. Akroydon, Heritage Trail (é.n.)

Titus Salt textilgyáros a nagyvárosi zsúfoltságot elhagyva új környezetben építette fel textilgyárát. Korszerű üzeme mellett önálló települést épített az 1850-es évektől, ahol a megszokottnál lényegesen jobb és egészségesebb lakáskörülményeket tudott biztosítani alkalmazottainak. Vallotta, hogy a kedvező életfeltételeket megbecsülő dolgozók üzemének is hasznosabb munkásai lesznek. A megépült iskola, templom, sportpálya, klubház a szabadidő tartalmas eltöltését szolgálta. Még házirendje is kitért a helyes magatartással szemben támasztott követelményekre.¹⁵

1. kép. Akroydon főtere (Nagy Gergely felvétele)

¹⁵ Firth, Dr. Gary: Salt and Saltaire. Tempus Publishing Limited 2001.

2. kép. Saltaire lakóutcája (Szelényi Károly felvétele)

3. kép. Port Sunlight központja (Queen Mary's Dr) (Szelényi Károly felvétele)

George és Robert Cadbury csokoládégyárosok birminghami üzemüket telepítették ki a városból az 1880-as években. A városhoz közeli területen építették fel modern üzemüket. Mellette olyan új lakó-együttest építettek, amelynek irányítását később a tulajdonosokká is váló lakókból szervezett közösségi képviselők irányították. A lakásokhoz kertek tartoztak, ahol a lakosok kisebb veteményeskertet, gyümölcsöst is gondolhattak.¹⁶

A szappangyáros Lever legsikeresebb termékéről, a Port Sunlight szappanról nevezte el a Liverpool mellett 1890-es évektől épülő új városát. A filantróp gyáros különös kedvtelése volt az építészet, ezért az üzem mellett felépült lakó-együttest az angol népi építészet elemeit felhasználva, a festőiségre tudatosan törekedve alkották meg. Nagy figyelmet fordítottak a kertészeti környezet igényességére is.¹⁷

Az első kertvárosok

Letchworth volt az első, tisztán a howard-i gondolatok jegyében megvalósult kertváros. Ebenezer Howard szervezésével és irányításával Londontól északra 60 km-re egy 30.000 fős város felépítését tűzték célul. Programjához vállalkozást szervezett. Így építette fel Barry Parker és Raymond Unwinn építészekkel a fővárosból vasúttal néhány perc alatt elérhető új várost, Letchworth kertvárosát. Howardot nem csak elméleti kérdések foglalkoztatták, a biztonságot jelentő gazdasági háttérrel is maga szervezte. Az 1903-ban kezdődött program gazdasági vállalkozás formájában, kötött tőkehozam biztosítása mellett bizonyította a gyakorlatban, hogy a faluközösséghez kötődő életforma és az ipari környezet által biztosított előnyök ötvözésével teljesen új, egészséges lakókörnyezet szervezhető. Elméletét a földérték-növekményre alapozta. Felismerte, hogy ezt a többletet a fejlesztés hozza létre, s ezt elsősorban az ott lakóknak és az általuk biztosított környezetnek lehet tulajdonítani. Ezért minden fejlesztés a vállalkozáshoz gyűjtött tőke jövedelméből biztosítható úgy, hogy a részvényesek korlátozott – előre meghatározott – jövedelmezőségén (5 %) felül minden eredményt a program megvalósítása érdekében forgatnak vissza. Vagyis kizsárolták a spekulációnak a közösségre káros következményét. Howard hosszútávon a teljes világ lakáskultúráját és életformáját kívánta megreformálni. A gondolat alapja, hogy ha egy egészségtelen nagyvárosból az egyén és a család számára is egészséges életkörülményeket biztosító kertvárosba költöznek, a közeli nagyváros legszegényebb, legelmaradottabb negyedei kiüríthetők. Ezzel megtehető a leromlott, egészségtelen életfeltételeket nyújtó nagyvárosi negyedek megújulási lehetősége. Letchworth, (és később Welwyn) példája jól bizonyította Howard elméletének megalapozottságát. Munkásságáért utóbb királyi elismerésben részesült, így Sir Ebenezer Howardként válhatott ismertté nem csak az építészettörténet területén, hanem az egyetemes kultúrtörténetben is.¹⁸

¹⁶ Hillmn, Judy: The Bournville Hallmark – Housing for 100 Years. The Bournville Village Trust 1994.

¹⁷ Sellers, Sue: Sunlighters The Story of a Village. London, 1988.

¹⁸ Miller, Mervyn: Letchworth The First Garden City. Chichester 1993.

4. kép. Letchworth-i utcásor (Szelényi Károly felvétele)

A kertváros-gondolat elterjedése

Howard könyvének hatására megalakultak az első kertváros-építő társaságok. A nemzetközi konferenciákon a szakemberek mellett megjelentek a példa értékű telepeket építő gyárosok és azok is, akik hasonló vállalkozáson gondolkodtak. John Rowntree csokoládégyáros az 1902-ben Bournville-ben tartott kertváros-építészeti konferencián ismertette meg Raymond Unwin építész, aki így lett vállalkozásának tervezője. A York mellett felépült város épületei a kor építészeti irányzatának megfelelő racionalitást képviselnek. London Brentham külvárosát 1901-ben kezdték építeni. Ez az első lakó-együttes, ahol a lakóközösség szerveződött építőközösséggé és maguk formálták meg új lakókörnyezetüket a kertváros szellemiségének megfelelően. Ezt az együttest az első városi kertvárosnak tekinthetjük. Nem iparral, vagy mezőgazdasági övezettel körbevett önálló város épült, hanem a meglévő városi szolgáltatásokat élvező új, de környezetétől független önálló lakókörnyezet született.

Henrietta Barnett a kertváros-építészet szellemiségét követve szervezte meg London egy másik városrészének, Hampsteadnek a felépítését. (1907). Külön célként jelölte meg, hogy minden társadalmi réteg számára teremtsenek alkalmas otthont. Howard városmegújítási gondolatát is követte Barnett, amikor a ma is zárt városi egységet képző együttesét felépítette, ahova elsősorban a legjobban szlömösödött kelet-London lakosait költöztette.¹⁹

¹⁹ Miller, Mervyn – Graay, Stuart: Hampstead Garden Suburb. Chichester, 1992.

5. kép. Hampstead Garden Suburb Temple Fortune Hill és a Willifield Way találkozása
(Szelényi Károly felvétele)

Letchworth sikere nyomán Howard új vállalkozásba kezdett az I. világháború után. Welwyn Garden City Louis de Soisson építész tervei alapján épült. Ez volt a második angol kertváros London és Letchworth között. Ebenezer Howard itt is komoly szerepet vállalt a megvalósításban. Az 1920-as évektől az 1960-as évekig épült ki teljes nagyságában az új város minden iparával, szolgáltatásával és intézményhálózatával. A korának funkcionális szemléletét követő építészetnél elsődleges szempont volt a gazdaságosság.²⁰

Howard elméletének hatására világszerte nemzeti kertváros-építő társaságok alakultak. Ezek játszották a legjelentősebb szerepet a gondolat elterjedésében. Az 1901-es és az 1902-es nemzetközi konferencia tovább ösztönözte a nemzeti kertváros-építő társaságok megalakulását. A kertváros-építési mozgalom Angliából indult. Ahogy ott is megvoltak az előképek, más országokban is fontosnak tartották megismerni az előzményeket. A világ egyre nagyobb figyelemmel volt az angol lakásépítészetre. Németország élen járt később is a kertvárosépítésben és elterjesztésében, 1902-ben megalapították a Német Kertváros-Építő Társaságot. A *Städtebau* című folyóirat egy évtizedig volt a kertváros-építészet és -mozgalom legfontosabb fóruma. Az angol lakásépítés iránt megnövekedett érdeklődés ösztönözte, hogy 1904-ben megjelent Hermann Muthesius *Das Englische Haus* című

²⁰ De Soissons, Maurice: Welwyn Garden City: Town Designed for Healthy Living. Cambridge, 1988.

könyve. A kor legjelentősebb német programjai sorában a német Bournville-ként ismertté vált esseni Margaretenhöhe-t (1909–1920, Georg Metzendorf) és a legnagyobb vállalkozást, a drezdai Helleraut (1909–1911, Richard Riemerschmid) említhetjük. Ernst May, aki számos lakóegyüttest tervezett Németországban, Unwin irodájában Hampstead tervezésébe is bekapcsolódhatott. Ő fordította német nyelvre Howard könyvét.

1907-ben határozta el a strasbourg-i Stockfeld megépítését a város külterületén, hogy a megújulását váró belváros lakóit új otthonhoz juttassák. 1909-től épült a városi kertváros Edouard Schimpf (1877–1916) terve alapján.²¹

A francia kertváros építő társaságot Georges Benoit Lévy (1880–1960) alapította. 1903-ban kiadott *Cité Jardin* című összegző munkája még csak a forrásokat említhette. Természetes, hogy a legnagyobb terjedelemben az angol városokat ismertette, de más országok, így Magyarország is szerepel a könyvében. Személy szerint megemlíti Rózsa Károlyt, aki valószínű, hogy a később nem megvalósult magyar kertváros-építő társaság megszervezését vállalhatta magára. A kertváros-építés eszméje megjelent Toni Garnier „Cité Industrielle” (1901) tervében is, ahol a jövő ipari városát mutatta be. Itt találkozott a fiatalon az irodában dolgozó Le Corbusier is a gondolat, aki néhány évtizeddel később más elvek szerint, de szintén kertváros-építésről álmodik.

Culpin 1913-ban tekintette át a kertváros-építészeti világhelyzetét. 42 országot sorol fel, ahol kertváros-építési mozgalom volt és saját helyi újságot is kiadtak. Talán nem lehetett minden adatot ellenőrizni, mert Magyarországot is felsorolja. A szerző szerint dr. Kováts Elemér (VI. ker., Andrássy u. 60.) vállalta, hogy a Magyar Kertváros Szövetséget megalapítja és elindítja folyóiratukat. Nem tudjuk, hogy mi lett a társaság sorsa, de valószínű, hogy a világháború elsodorta a lehetőséget.²² Máshol viszont jelentősebb hatása volt a mozgalomnak. Az orosz Vladimir Szemjonov (1874–1960) szintén járt Unwinnál és a hazájában Howard eszméjének fontos hirdetője lett. A forradalom után Moszkva főépítészeként és a II. világháború utáni újjáépítések szervezőjeként nagy hatása volt a városépítésre. Indiában Lutyens, Hampstead jeles építészé közvetítésével jelent meg a gondolat. Luytens Új-Delhi egyik meghatározó várostervezője lett. Palesztínában a mosav településeket tudatosan a Howard-i elvek szerint tervezték. Richard Kauffmann 1921-ben tervezte Nahalalt, a teljesen kör alaprajzú települést. Amerika, Ausztrália, Afrika, Dél-Amerika és Ázsia számos országában szintén virult a kertváros-építészeti.

Ugyanez a komplex településfejlesztési szemlélet teremtette meg a korszerű városépítészeti alapjait. Az iparosodással együtt járó urbanizáció ellentmondásaiból kiindulva kereste Howard a települések megújulásának lehetőségét. A világ új, egészséges városálózatának szemléletéből a településfejlesztés, a gazdaságfejlesztés, a politika és az építészeti is sokat tanult. Interdiszciplináris tudománnyá alakította a városépítészeti.

²¹ Jonas, Stéphane (ed.): Les Cités-Jardins du Mitteleuropa. Étude de cas de Strasbourg, Dresde, Wrocław, et Budapest. Budapest, 2000.

²² Culpin, G. Ewart: The Garden City Movement Up-To-Date. London, 1913.

A kertváros-építészet és Wekerle Sándor

Az első állami építésű kertváros, a Wekerle

Howard magánvállalkozásként, magántőke bevonásával építette elméletét. Gondolatai azonban állami programokat is meghatároztak. Az egész világon a legelső állami építésű, kertváros-építészeti gondolatok mentén megvalósított lakóegyüttes Magyarországon valósult meg. A *kispesti munkás- és tisztviselő-telep* (1908.) a kezdeményező Wekerle Sándor miniszterelnök után ma a Wekerle-telep nevet viseli. Letchworth építésének megkezdése után öt évvel indult az állami vállalkozás azzal a céllal, hogy a piacon megjelenő nagy mennyiségű lakás révén letörjék az embertelen budapesti lakásbérleti díjakat. Ez ugyanaz a gondolat, mint a strasbourgi megújulás, vagy amit Henrietta Barnett Hampstead építéskor tűzött maga elé vállalkozásakor; ugyanaz az utópisztikus elképzelés, ami alapján Howard minden nagyváros megújulását célozta meg. Wekerle Sándor ezt a modellt vette át és bizonyította az állami programmal is Howard elképzelésének gyakorlati alkalmasságát. Az akkori Budapest határában megvalósuló program hatására valóban felszabadult a fővárosi lakásbérleti piac és lehetővé vált a főváros városi megújulása. (Magyarországon is megvoltak a teletszerű építések előzményei: ide sorolhatók a járműjavítók melletti MÁV telepek, a diósgyőri együttes, a rákosligeti Munkás Otthon, a Ganz Tisztviselőtelep, és mások. Hazánkban sajátosság, hogy a telepített mezőgazdasági falvak az ipari falvaknál is korábban jelentek meg. A hajdú települések, Mária Terézia falutelepítési programja, Tessedik Sámuel munkássága egyedi vonulatnak tekinthető a kertváros-építészet előtörténetében.)²³

Buda és Pest egyesítése után, 1873 és 1900 között két és félszeresére nőtt Budapest lakóinak száma. A kiegyezés utáni kor gazdasági fellendülése a városi fejlődésre is ösztönzőleg hatott. Az egyre szaporodó üzemek vonzották vidékről a munkásokat. A gyors növekedés soha nem látott helyzet elé állította a fővárost. Nem készült fel a messziről érkező ipari munkások és azok családjaik fogadására. E hirtelen változás hatására természetesen új igények is jelentkeztek. A bérházépítkezések nem tudtak lépést tartani az egyre jobban növekvő lakásigénnyel. A főváros is kényszerhelyzetbe került, hiszen komoly feszültséget okozott a lakosság szociális és egészségügyi ellátása.

A kialakult fővárosi lakáshelyzettel együtt járó egészségügyi és szociális helyzet kormány szintű intézkedést kívánt. 1908-ban kormánydöntés született 10 000 munkáslakás felépítéséről. Bárczy István, budapesti polgármester szociális lakásépítési programja keretében 6120 kislakás épült 1909 és 1913 között. Ebben a korban vetődött fel, hogy Nagybudapest egyes fejlesztési feladatait terjesszék ki az agglomerációs határig. Így forrhatott egybe a fővároson kívül épülő új lakótelep építésének a programja Budapest várospolitikai kérdéseivel. A program legjelentősebb vállalkozása a kispesti Wekerle-telep, ahol 20.000 fő számára Howard-i méretű kertváros épült 1909–1926 között.

---

²³ *Theschedik Sámuel*: A paraszt ember Magyar országban. Mitsoda és mi lehetne, egy jó rendbe-szedett falunak rajzolatjával egyetemben. Pétsset, 1786.

Már a vállalkozás előkészítésekor létrehoztak egy külön vegyes bizottságot, amelynek az volt a feladata, hogy összegyűjtse az érintettek álláspontját. A bizottság tagjai a Pénzügyminisztérium, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, valamint az érdekelt község és a főváros képviselőiből állt. Feladatuk volt, hogy a tervezett program illeszkedjék valamennyi érintett település fejlesztési koncepciójához. A program megvalósítása a Pénzügyminisztérium feladata volt. A helyszín kiválasztásánál nagyon is racionális szempontok játszottak szerepet. A Kispest, Szentlőrinci puszta néven emlegetett terület teljesen kihasználtan volt, homokos talaja nem tette lehetővé a gazdaságos földművelést. A beépítetlen terület igen alkalmasnak látszott egy ilyen léptékű lakásépítési program számára. A területnek csak egy tulajdonosa volt, az adásvételt gyorsan rendezhették. Az eltervezett építési ütemhez már lényegesen korábban kellett gondoskodni a terület előkészítéséről, a megfelelő építőanyag ellátásról. Ezért legelőször a helyszínen egy mészhomoktégla-gyárat kellett felépíteni.

6. kép. A Wekerle főtere (Kós Károly tér) a 3. sz. épületet Kós Károly, a 4. sz. épületet Schodits Lajos és Éberling Béla tervezte. (Nagy Gergely felvétele)

A tervektől a megvalósításig

Magyarországon ilyen jellegű és léptékű feladatot eddig még nem valósítottak meg. Elfogadva Fleischl Róbert építész előterjesztését, nyilvános tervpályázatot hirdettek a telepítési koncepcióról, így minden építész bemutatthatta elképzelését. A megvalósításra kiírt tervpályázatot követő döntés értelmében nem a pályázati eredménynek megfelelően folytatták a telep megvalósításának az előkészítését. A tervezett gyors építési ütemmel

nem látszott megvalósíthatónak a bonyolultnak tartott nyertes telepítési terv az elképzelt határidőn belül. Győri Ottmár, a Pénzügyminisztérium alkalmazottja kapott megbízást arra, hogy a pályázat eredményeit felhasználva gyorsan és olcsón megvalósítható telepítési javaslatot dolgozzon ki. A Győri-féle terv valóban gazdaságosabbnak tűnik, mint a tervpályázaton díjazott elképzelések. Úgy tudta megőrizni a laza kertes beépítést, hogy az utcák és a közterületek aránya 27,5 %-ra csökkent.

Győri Ottmár a telepítési tervben határozta meg az adott helyen az adott épület típusát, törekedve arra, hogy az utca, a városrész rangjának megfelelő épületek határozzák meg a beépítést. Ugyanígy figyelt a hangsúlyokra, a tömegformálásra, hogy a településkép hierarchikus rendje mellett a belső ritmusa is érvényesüljön. A títusterveket a tervező nevének kezdőbetűjével jelölték. Wekerle Sándor végig figyelemmel kísérte a tervezést. A minisztériumi tervezőcsoport két tervet is készített – állítólag Wekerle útmutatása alapján. Ezeket W I. és W II. jellel jelölték. A további épülettípusok: A.K. (Árkay Aladár, Kallina Géza), B. (Bierbauer István), F. (Fleischl Róbert), Fi. (Fiala Géza), K. (Kotál Henrik), L. (Lechner Lóránd), P. (Palóczy Antal), K.S. (Komjáthy Sándor), P.V. – P.Va. – P.Vb. (Pénzügyminisztérium – Vásárhelyi Dezső), S.É. (Schodits Lajos, Éberling Béla), T. Tichtl György), V.D. Vásárhelyi Dezső (?), Wä. (Wälder Gyula). K.V. és SZ.A. típusal jelölt épületek is találhatóak a telepen. A házak 70 %-a földszintes, 30 %-a emeletes. Egy lakásra mintegy 70–90 négyszögöl jutott, a lakáshoz való kert területe 50–70 négyszögöl.

A közintézmény-hálózat a telep színvonalas ellátását szolgálta. Egyaránt foglalkoztak kereskedelmi, a kulturális, az egészségügyi és az oktatási létesítmények telepítési kérdésével. A négy alközpontba települt az iskola, a tornacsarnok, az igazgatói és tanítói lakás. A rendőrségnek külön épület épült, a csendőrség is saját épületet kapott. A postaépületet a főtér közelében helyezték el. Az eredeti elképzelést a későbbi pénzühiány megváltoztatta, a tervezett kórház felépítése végképp elmaradt. A villamos bevezetését is tervezték, hogy a fővárossal kedvezőbb legyen a közlekedési kapcsolat, a kocsiszínnak is kijelölték a helyét. Sajnos ez a szárnyvonal sohasem épült meg.²⁴

Wekerle sem a tervpályázati javaslatok, sem a később kidolgozott változatok között nem talált a telep rangjához méltó építészeti megoldást a főtér kialakítására. Az idő rövidsége miatt csak erre a programra meghívásos tervpályázatot hirdettek, ahol a felkért építészek pályaművei közül Kós Károly elgondolását fogadták el. Egyedül ő gondolkozott zárt térfalban. Minden kiemelt útvonal kialakításánál törekedtek arra, hogy valamilyen hangsúlyos épület, hangsúlyos építészeti tagozat adjon az útnak irányítottságot. A Fő tér két térfalának utca-áthidalói erre kiváló lehetőséget nyújtottak. Valamennyi főtéri épület tervezőjét ismerjük: Tornallyay Zoltán (1. sz.) Kós Károly (2–3. sz. és a kapu), Schodits Lajos, Éberling Béla (4. sz.), Györgyi Dénes (5. sz.), Mende Valér (6.sz.), Prokisch János (7. sz.), Haász Gyula és Málnai Béla (8. sz.), Wälder Gyula (9. sz.), Zrumeczky Dezső (10–11. sz.), Barát Béla és Novák Ede (12–13. sz.), Wachtel Elemér (14. sz.) valamint Heintz Béla (15. sz.) építészek tervezték a központ épületeit. A mai központi park közepére tervezett, de meg nem valósult kaszinóépület tornya is hasonló szerepet tölthetett

²⁴ *László Gyula: Wekerle állami munkástelep monográfiája. Budapest, 1926.*

volna be. A kapukkal összefogott keleti és nyugati oldal zártabbá vált, mint a másik két irányban épült, de itt is azonos szélességű úttal megszakított térfal.

Az I. világháború után lelassult az építkezés. Csak a húszas évek közepén döntöttek a főtéri építkezések folytatásáról. Ekkor már fel sem merült, hogy megépítsék azokat a közintézményeket, amelyek telepítéséről a háború előtt oly sok vita folyt.²⁵

7. kép. A Wekerle főtere (Kős Károly tér) a 2. sz. épületet Kős Károly, az 1. sz. épületet Tornallyay Zoltán tervezte. (Nagy Gergely felvétele)

A Wekerle-telep kisugárzása

A Wekerle-telep az európai kertvárosi építészeti tendenciákhoz alkalmazkodva hirdeti kora politikusainak és építészeinek nyitott szemléletét. Nem sokszor volt a magyar építész a világ építész-történetének az első sorában. A kispesti munkás- és tisztviselő-telep világosan megfogalmazott kertvárosi elveivel és megvalósult építészeti formájával ezen kevés példa egyike. A telep üzemeltetését és fenntartását a helyi adottságokhoz igazították; család- és otthonteremtő programokat valamint számos képzési programot is szerveztek az itt lakóknak. A helyi civil szervezetek mintaszerű közösséggé kovácsolták a lakosokat. Mindez a világ számára is például szolgált: a két világháború között számos országból érkeztek tapasztalatot gyűjtő külföldi szakemberek, akik mintának tekintették a Wekerlét.

²⁵ Nagy Gergely – Széleányi Károly: Kertvárosunk, Wekerle. Budapest, 1994.

A kispesti telep felépülte után létrehozott magyarországi együtteseket áttekintve láthatjuk, hogy a rangosabb kertvárosias telepek építészei közül többen részt vettek már a Wekerle tervezési munkáiban is. Ez az építész közösség szinte műhelyt alkotva dolgozott, és az ország különböző pontjain kisebb léptékben, de hasonló igényességgel terveztek kertvárosi telepeket. Győrben Fiala Géza, Dunakeszin Kotál Henrik, Albertfalván Barát Béla, Novák Ede és Wälder Gyula.

A kertváros fogalmához kötődő szóhasználat pontosítása

E rövid áttekintésből is látszik, hogy a Howardi elképzeléseket követő kertvárosi alapelvek teljességének megfelelően a településszerkezeti és településhálózati kapcsolatokat tekintve három eltérő adottságú helyzet különböztethető meg:

A kertváros (Garden City) a kertváros-építési program részeként telepített iparral ellátott, egészséges életfeltételeket biztosító tervezett, saját infrastruktúrával rendelkező város, ahol korlátozott az építhető házak száma. Minden lakásra elegendő fény, levegő, pihenőkert jut. A város egésze biztosítja a természetes szépséget, különös kapcsolatokat alkotva a környező területekkel. Az egyén és a közösség számára lehetőség nyílik a teljes társadalmi életre. A város nemcsak lakó-, hanem ipari és kereskedelmi funkcióval is rendelkezik, teljes életet biztosít. Nem kell más, zsúfolt városokban keresni a munkahelyet. A központot a lakóterület alkotja. A nagyobb külső övezet a mezőgazdasági zóna – a farmok, gazdálkodók területe, hogy közvetlenül a termelőtől lehessen az árut biztosítani. Kötött méretű, folyamatos zöldterület veszi körül. A teljes terület köztulajdonban van vagy a közösség által szervezett szervezet irányítása alatt áll. A világon csak Letchworth és Welwyn, valamint a ma már Budapesthez tartozó Wekerle-telep sorolható ide.

A kertvárosias település (Garden Village) olyan kisméretű kertváros, ahol egy közeli nagyvárostól függ a terület (víz- áram stb.) ellátása. Leginkább egy ipari üzem szolgálja és a település is egy ipart szolgál. Ilyen Bournville és Port Sunlight. Magyarországon a budapesti gázgyár, vagy a győri ágyúgyár telepe sorolható ebbe a kategóriába.

A városi kertváros (Garden Suburb) a kertváros-építéssel szellemében a természetes városi növekedés egészséges feltételét biztosítja. Egy városban belül kialakuló önálló, tervezett településrész, ami elszőlődött más városrészek felszabadítását is szolgálja – megteremtve a nagyobb város megújulásának a lehetőségét. Erre magyar példa a két legjelentősebb OTI telep (Albertfalva, Magdolnaváros), vagy a budapesti Ganz-Tisztviselőtelep.

A helyszínek ismeretében és a példák alapján érdemes elgondolkodni azon, hogy talán a mai kertvárosként jegyzett lakásépítési programok is eredményesebbek lehetnének, ha azok valóban a kertváros-építéssel gondolat jegyében valósulnának meg.

A kertvárosok és a korai munkáslakótelepek – mint ezt a történetük ismertetésével talán bebizonyítottuk, a városépítés történetének fontos fázisát képviselik máig érvényes tanulságokkal. Ezért védendő, ezért kezelendő műemlékként. Ennek fölismerésében Magyarországon és a szomszédos országokban Winkler Gábornak fontos szerepe volt, munkája nyomán sokhelyütt indult meg műemléki védelmük is. Ezért gondoltuk úgy, hogy a kertvárosok keletkezéstörténetével emlékezünk rá.